Archetype

Προς ένα Τελετουργικό των Πράξεων[1]

Μαρία Ελένη Ρακιτζή - 02/03/2026

Η Έννοια του Τύπου στο Έργο του Πάνου Κουλέρμου

Εικόνα Εξωφύλλου: Βορειοανατολική πλευρά του κτιρίου του Επιστημονικού Συγκροτήματος στην Κρήτη

Η ανάπτυξη μιας συστηματικής μεθόδου σχεδιασμού είναι ζωτικής σημασίας για την αρχιτεκτονική παραγωγή. Ωστόσο, ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός δεν πραγματοποιείται πάντα με τη χρήση ενός ερευνητικού εργαλείου που συμβάλλει τόσο θεωρητικά όσο και μεθοδολογικά. Η τυπολογική έρευνα είναι ένα από αυτά τα εργαλεία που αποδεικνύεται ικανό να παρέχει ένα θεωρητικό υπόβαθρο, προωθώντας τον προβληματισμό στην αρχιτεκτονική παραγωγή. Στο σημαντικό του βιβλίο *La Costruzione Logica dell' Architettura*, ο Giorgio Grassi υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει θεωρία της αρχιτεκτονικής που να μην βασίζεται πρώτα απ' όλα στην

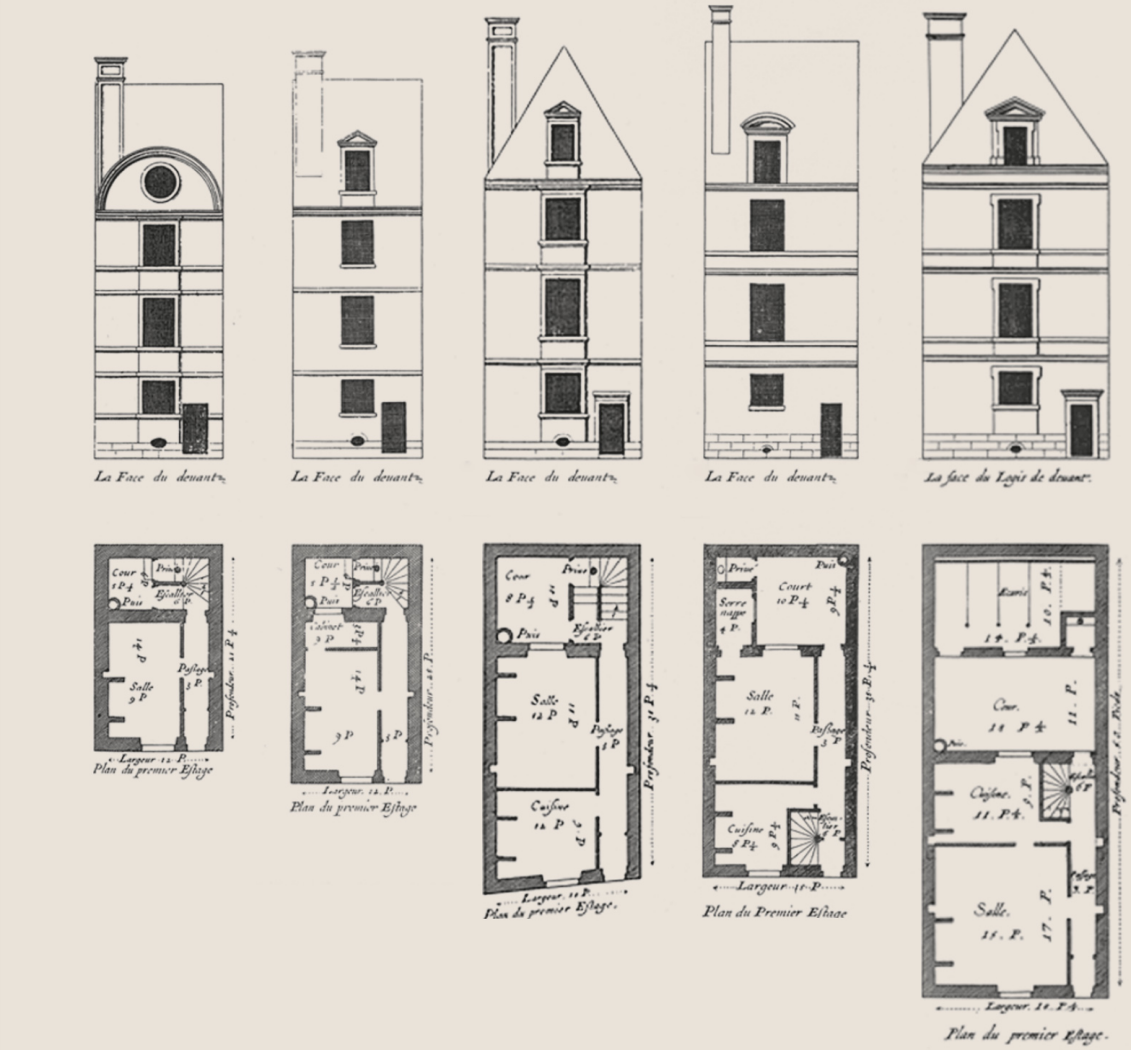
εμπειρική θεωρία των αρχιτεκτονικών έργων. Επομένως, συνεχίζει ο Grassi, αν υιοθετήσουμε αυτή την άποψη, πρέπει να διερευνήσουμε τι ακριβώς συνδέει τα αρχιτεκτονικά έργα μεταξύ τους στον χρόνο[2]. Πράγματι, η έννοια του τύπου, ως μία έννοια που αφορά την οργάνωση του χώρου, είναι μια επανάληψη αλλά με μια "διαφορά", των αρχιτεκτονικών έργων που έχουν ήδη εξερευνηθεί, ως εμβάθυνση του γνωστικού πεδίου της αρχιτεκτονικής.

Το παρόν άρθρο επικεντρώνεται στην έννοια του τύπου και, συγκεκριμένα, επιχειρεί να διερευνήσει και να κατανοήσει πώς η έννοια του τύπου μεταφέρθηκε στην ελληνική αρχιτεκτονική πρακτική και στον γραπτό λόγο κατά τη δεκαετία του 1970 και του 1980. Ως βασική μελέτη περίπτωσης, παρουσιάζεται το έργο του Πάνου Κουλέρμου, ενός από τους τελευταίους ρασιοναλιστές στην Ελλάδα. Μέσα από την σχολαστική του αφοσίωση στους Ιταλούς ρασιοναλιστές των δεκαετιών του 1920 και του 1930, ο ίδιος ενσωματώνει στον σχεδιασμό του ένα βασικό αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο, το οποίο περιλαμβάνει κυρίως καθαρές γεωμετρικές μορφές. Δεδομένου ότι η τυπολογία διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό του Κουλέρμου, στην πορεία ακολουθούμε μια τυπολογική ανάλυση ενός από τα έργα του, του κτιρίου του Επιστημονικού Συγκροτήματος του πανεπιστημίου της Κρήτης, καθώς αυτό θα μας βοηθήσει να προσδιορίσουμε τις δομικές του σχέσεις.

Giorgio Grassi

Η λογική δομή της Αρχιτεκτονικής

μετάφραση-επιμέλεια-επίμετρο
Σωτήρης Ζαρούλας

ΠΛΕΘΡΟΝ | αρχιτεκτονική

Το εξώφυλλο του βιβλίου του Giorgio Grassi με τίτλο Η Λογική Δομή της Αρχιτεκτονικής (La Costruzione Logica dell' Architettura,

1967) σε μετάφραση του Σωτήρη Ζαρούλα (2020)

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ ΤΟΥ ’70 ΚΑΙ ΤΟΥ ’80 ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ο Aldo Rossi, στο βιβλίο του *Η Αρχιτεκτονική της Πόλης*[3], ξεκινά το κεφάλαιο για την Αθήνα με έναν μύθο από την ελληνική μυθολογία. Οι μύθοι, σύμφωνα με την ανθρωπολογική ερμηνεία του όρου, είναι αφηγήσεις των οποίων το περιεχόμενο συνήθως σχετίζεται με μια αποσπασματική πηγή προφορικής ιστορικής αφήγησης. Η τελευταία λειτουργεί ως απόδειξη των κοινωνικών αξιών που διαμορφώνουν τον κοινωνικό χάρτη μιας ομάδας ανθρώπων και των συλλογικών (καθολικών) δομών τους. Η Αθήνα, σύμφωνα με τον Rossi, είναι το πρώτο παράδειγμα πόλης όπου όλα είναι συλλογικά και ατομικά. Υμνεί την ικανότητα της πόλης να διασώζει τη μνήμη και ανατρέχει στην προέλευση της δομής της ελληνικής πόλης, της πόλης-κράτους. Τονίζει τον λόγο για τον οποίο η πόλη της Αθήνας διέφερε από τους προηγούμενους πολιτισμούς, και ιδιαίτερα για το υψηλότερο επίπεδο της κοινοτικής ανθρώπινης ζωής, όπου οι θεσμοί της πολιτικής ζωής και τα κτίρια συνδέονταν με συγκεκριμένες κοινωνικές ανάγκες.

Είναι αναμφισβήτητο ότι ο συνεκτικός χαρακτήρας της πόλης, που προέρχεται από τη στενή σχέση μεταξύ των κατοίκων της ως κοινότητας και των κτιρίων των ναών, έχει αφήσει μέχρι σήμερα τη συλλογική του σημασία και μνήμη ριζωμένη στην ελληνική πόλη. Από την πρώτη στιγμή της ίδρυσης της ελληνικής πόλης και με την εδραίωση της συλλογικής μνήμης μέχρι τα νεότερα χρόνια, η μορφή των ελληνικών πόλεων έχει υποστεί πολλές αλλαγές. Λόγω καταστροφών, εγκατάλειψης ή συνεχούς ανακατασκευής σε άλλες περιόδους, τα απτά παραδείγματα πολεοδομικού σχεδιασμού προηγούμενων φάσεων εξαλείφθηκαν ή αλλοιώθηκαν.

Λαμβάνοντας αυτά υπόψη, και προσεγγίζοντας τα ιστορικά γεγονότα της Ελλάδας του εικοστού αιώνα, με ιδιαίτερη έμφαση στη δεκαετία του 1970 και του 1980 που είναι η περίοδος που εξετάζεται σε αυτό το άρθρο, μια θεμελιώδης περίοδος αναταραχής στην ελληνική ιστορία ήταν η στρατιωτική δικτατορία (1967-1974). Η τελευταία ήταν σίγουρα μια πολιτική εξέλιξη που δημιούργησε ένα πολύ συντηρητικό περιβάλλον εκτός και εντός του ακαδημαϊκού χώρου, το οποίο επίσης εμπόδισε την ανάπτυξη της χώρας σε πολλούς τομείς στην Ελλάδα. Φαίνεται ότι αυτή η περίοδος πολιτικής αναταραχής δεν θα μπορούσε παρά να επηρεάσει την εξέλιξη της κοινωνικής ιστορίας, αλλά και την εξέλιξη της ίδιας της αρχιτεκτονικής, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο. Κατά την άποψή μου, η κοινωνική ιστορία διαδραματίζει θεμελιώδη ρόλο στον τομέα της αρχιτεκτονικής, καθώς η πρώτη είναι ένας τομέας της ιστορίας που εξετάζει κυρίως τον τρόπο με τον οποίο έχουν αλλάξει οι κοινωνίες. Ουσιαστικά, η αρχιτεκτονική είναι στενά συνδεδεμένη και αντανακλά τις αλλαγές της κοινωνίας κατά τη διάρκεια των ετών, επομένως δεν θα μπορούσε να μην επηρεαστεί από την επιστήμη της κοινωνικής ιστορίας. Ενώ η «νέα κοινωνική ιστορία» εμφανίστηκε στη Δύση τη δεκαετία του 1960 και στη συνέχεια αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 και του 1980, παρ’ όλα αυτά είχε μικρή επίδραση στην Ελλάδα. Αυτή εισήγαγε ένα νέο είδος ιστορίας που έφερε επανάσταση στη δυτική ιστοριογραφία και άνοιξε νέες δυνατότητες για την ιστορική έρευνα. Για παράδειγμα, πολλά νέα πεδία έρευνας γίνονται αντικείμενο μελέτης για πρώτη φορά, όπως η οικογενειακή, η αστική ή η αγροτική ιστορία, η μικροϊστορία, οι ιστορίες της καθημερινής ζωής, τα συναισθήματα, η παιδική ηλικία, η φτώχεια, το έγκλημα και η βία, ο υλικός πολιτισμός, η συλλογική δράση, το φύλο και η σεξουαλικότητα κ.λ.π.[4]

Παράλληλα, η Ελλάδα έχει βιώσει σημαντικές αλλαγές και στην οικονομία της. Στην οικονομική αγορά, η συνεχής ανάπτυξη της εγχώριας αγοράς οδήγησε σε συνεχή αύξηση των εισαγωγών, χωρίς περιορισμούς από το ισοζύγιο πληρωμών, αλλά με καταστροφικές συνέπειες για τις συνθήκες της εγχώριας παραγωγής. Μετά την κατάρρευση της στρατιωτικής χούντας το 1974, προέκυψαν οικονομικές δυσκολίες και οι επόμενες κυβερνήσεις που ανέλαβαν τα ηνία της χώρας θεωρήθηκαν υπεύθυνες για αυτή την οικονομική αναταραχή. Ωστόσο, μετά την άνοδο των σοσιαλοδημοκρατών στην εξουσία το 1981, η Ελλάδα παρουσίασε μια ανεξάντλητη πηγή μεγάλων ασυγχρονιών πίσω από την πρόσοψη μιας καταναλωτικής κοινωνίας μέσα σε εύκολες συνθήκες. Αυτή η εισαγωγή της ελληνικής κοινωνίας στον καταναλωτισμό, που ήταν γενικά καθιερωμένος στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, αν και έφερε άμεσο πλούτο με τη μορφή εισοδήματος, δεν εξελίχθηκε σε κοινωνικό θεσμικό εκσυγχρονισμό. Αν και η διαδικασία του εμπλουτισμού συνδέεται με μια ταχεία αναδιοργάνωση των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων σε νέες βάσεις, στην περίπτωση της Ελλάδας αυτή η αναδιοργάνωση δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ, αφήνοντας τις κοινωνικές δομές της

παραγωγής αμετάβλητες και προσθέτοντας νέες δυνατότητες κατανάλωσης.[5] Έτσι, τα παραπάνω συνέθεσαν μια παράδοξη κατάσταση, όπου η φθορά των παλαιών τάξεων οδήγησε σε ένα δημοκρατικό σύστημα που σταθεροποιείται, αλλά σε ένα πλαίσιο οικονομικής συρρίκνωσης. Επιπλέον, στην περίπτωση αυτή, η πολιτική γίνεται ισχυρότερη και πιο σταθερή, ενώ η κοινωνική δομή παραμένει σχεδόν αδιαφανής.

Στο πλαίσιο αυτό, ο ακαδημαϊκός χώρος της χώρας κατά τη διάρκεια της δικτατορίας (1967-1974) ήταν ένα περιβάλλον με περιορισμένες ελευθερίες. Οι τρέχουσες συνθήκες της αρχιτεκτονικής εκπαίδευσης στη χώρα και οι καθοριστικές σχέσεις της με το υπάρχον κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον ήταν περιορισμένες. Στην Ελλάδα, η αρχιτεκτονική εκπαίδευση στις δεκαετίες του 1970 και 1980 πραγματοποιούνταν από δύο σχολές, τη Σχολή Αρχιτεκτονικής του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου στην Αθήνα (ιδρύθηκε το 1917) και το Τμήμα Αρχιτεκτονικής της Πολυτεχνικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ιδρύθηκε το 1956). Και οι δύο σχολές βασίζονταν στο πρότυπο των γερμανικών πολυτεχνικών σχολών των αρχών του 20ού αιώνα. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι, κατά την εν λόγω εκπαιδευτική περίοδο, οι τρεις πτυχές της αρχιτεκτονικής –θεωρία/έρευνα, εκπαίδευση, επάγγελμα– παρέμεναν ξεχωριστές και κάθε προσπάθεια ανασύστασης μιας βαθιάς θεωρίας ή έρευνας παρέμενε αδύναμη.[6] Σύμφωνα με τους Δημήτρη Φατούρο και Αριστείδη Μάζη, στον δημόσιο τομέα οι διάφοροι τομείς της οικονομίας αναπτύχθηκαν άνισα, χωρίς σχεδιασμό, και το ίδιο συνέβη και στην ανάπτυξη του τουρισμού.[7] Ένα άλλο φαινόμενο που ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένο στο δομημένο περιβάλλον της Ελλάδας, είναι το γεγονός ότι μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό αρχιτεκτόνων συμμετείχε σε αυτό.

Πρέπει να σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια της δικτατορίας και αργότερα στη δεκαετία του 1970, όταν οι δύο αρχιτεκτονικές σχολές διαμορφώνονταν, ο φορμαλισμός επικρατούσε ως σχεδιαστική γλώσσα[8]. Η ιταλική σκηνή δεν ήταν γνωστή στην Ελλάδα, δεν είχε ενσωματωθεί στην αρχιτεκτονική εκπαίδευση και όποιος ήθελε να συνεχίσει τις σπουδές του πήγαινε είτε σε κάποιο πανεπιστήμιο στη Γερμανία ή τη Γαλλία, είτε σε σχολές στην Αμερική και την Αγγλία, που ήταν οι πιο δημοφιλείς εκείνη την εποχή. Επιπλέον, σχεδόν κανένας από τους ακαδημαϊκούς καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών ή της Θεσσαλονίκης δεν είχε ιταλική εκπαίδευση, αλλά μόνο μερικοί από αυτούς είχαν σπουδάσει στη Γερμανία ή τη Γαλλία.[9]

Η ρασιοναλιστική σκέψη ήταν ένα είδος κρυφής ιστορίας στο ελληνικό περιβάλλον, σχεδόν μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ωστόσο, η πρώτη τεκμηριωμένη προσπάθεια προσέγγισης αυτού του μέρους της ελληνικής αρχιτεκτονικής, όπως παρατηρεί ο Ανδρέας Γιακουμακάτος, είναι μια δημοσίευση του Σπύρου Αμούργη το 1967 στο περιοδικό *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, η οποία αφορούσε τον ελληνικό ρασιοναλισμό και τους αρχιτέκτονες που συμμετείχαν σε αυτό το περιεχόμενο.[10] Στην πραγματικότητα, το θεμελιώδες κεφάλαιο της ελληνικής ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής χρειάστηκε πολύ χρόνο για να γίνει συστηματικό θέμα της ελληνικής αρχιτεκτονικής ιστοριογραφίας.

Ωστόσο, στο ελληνικό ακαδημαϊκό περιβάλλον, σύμφωνα με τον Λόη Παπαδόπουλο και την εμπειρία του ως φοιτητής στη Σχολή της Θεσσαλονίκης, η ιταλική σκέψη παρουσιάστηκε για πρώτη φορά κατά τη διάρκεια ενός σημαντικού προγράμματος ανταλλαγής φοιτητών που πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, το οποίο επέτρεπε στους φοιτητές από το εξωτερικό να ενταχθούν στο τμήμα της σχολής. Συγκεκριμένα, κατά το ακαδημαϊκό έτος 1968, 120 ξένοι φοιτητές εντάχθηκαν στη σχολή, εκ των οποίων οι 100 προέρχονταν από την Ιταλία. Όπως επισημαίνει ο Παπαδόπουλος, οι καλοί Ιταλοί φοιτητές είχαν ένα τέτοιο προοδευτικό πολιτισμικό υπόβαθρο, που τους έκανε πιο ευαισθητοποιημένους κοινωνικά, και την ίδια στιγμή πιο συνειδητοποιημένους θεωρητικά.[11] Έτσι, η ιταλική σχολή εισήχθη στο ελληνικό πανεπιστήμιο με όλους τους μεγάλους αρχιτεκτονικούς θεωρητικούς της εποχής, όπως ο Giorgio Grassi, Carlo Aymonino, Ernesto Rogers, και άλλοι, χωρίς ωστόσο να έχει πραγματική επίδραση στον θεωρητικό προσανατολισμό της σχολής.

ALDO ROSSI

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

UNIVERSITY STUDIO PRESS

Το εξώφυλλο του βιβλίου του Aldo Rossi με τίτλο Η Αρχιτεκτονική της πόλης (*L'architettura della città*, 1966) σε μετάφραση της Βασιλικής Πετρίδου (1986)

Μέσα σε αυτό το ακαδημαϊκό περιβάλλον των δύο σχολών αρχιτεκτονικής που επικράτησε μεταξύ 1960 και 1970, η μεταμοντέρνα έξαρση της αρχιτεκτονικής, όπως παρατηρεί ο Στέλιος Γιαμαρέλος, εισήχθη και έγινε κατανοητή «από τη φοιτητική κοινότητα της Σχολής Αρχιτεκτονικής του ΕΜΠ στη δεκαετία του 1980, την εποχή της «έκρηξης» του μεταμοντερνισμού στη διεθνή πολιτική σκηνή».[12] Στην πραγματικότητα, όπως συνεχίζει ο Γιαμαρέλος, ήταν αρκετά δύσκολο να εκτιμηθεί σε ποιον βαθμό η μεταμοντέρνα προβληματική βρισκόταν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος κατά τη διάρκεια αυτής της δεκαετίας. Ωστόσο, επιστρέφοντας και πάλι στην επιρροή της ιταλικής σκηνής, μια σημαντική στιγμή για τη διάδοση του νεο-ρασιοναλισμού στην ελληνική επικράτεια ήταν, για άλλη μια φορά, ο δέκατος πέμπτος τόμος του αρχιτεκτονικού περιοδικού *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, που επιμελήθηκε από τον Αλέξανδρο Χριστοφέλλη το 1981. Στον τόμο αυτόν, ο Χριστοφέλλης ασχολήθηκε με τον τρόπο με τον οποίο ορισμένοι αρχιτέκτονες αρχίζουν να επανεξετάζουν την ιστορική και παραδοσιακή ιταλική αρχιτεκτονική.[13] Επιπλέον, ένα άλλο σημαντικό γεγονός που επηρέασε και κατά κάποιον τρόπο ανέτρεψε την αντίληψη των αρχιτεκτόνων για τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό, ήταν η ελληνική έκδοση του βιβλίου του Aldo Rossi *Η Αρχιτεκτονική της Πόλης* το 1986. Μετά την κυκλοφορία της ελληνικής έκδοσης του βιβλίου, σύμφωνα με τον Παπαδόπουλο, ο οποίος ήταν ένας από τους επιμελητές της έκδοσης, μόνο ένα μικρό ποσοστό των ακαδημαϊκών καθηγητών αγκάλιασε και κατανόησε την κριτική θεωρητική προσέγγιση των νεο-ρασιοναλιστών που συγκλόνισε τη δομή και την αντίληψη τόσο της αρχιτεκτονικής, όσο και της εκπαίδευσης.[14]

Σε αυτή τη συγκυρία, ειδικά στα μέσα της δεκαετίας του 1960, όπως επισημαίνει ο Carlo Marti Aris, ο ευρωπαϊκός πολιτισμός βίωσε μια ιδιαίτερα περίπλοκη και χαοτική περίοδο, που κυριαρχούσε η τάση προς τον κατακερματισμό και τον πειραματισμό, με αποτέλεσμα να επικρατήσει μία κατάσταση σύγχυσης και αποπροσανατολισμού στον τομέα της αρχιτεκτονικής.[15] Για τον λόγο αυτόν, οι πρωταγωνιστές της ιταλικής σκηνής αναβίωσαν ένα έντονο ενδιαφέρον για μια εικονική αναπαράσταση της αρχιτεκτονικής του παρελθόντος: το είδος που συχνά αποκαλούμε, με κάποια προκατάληψη, μνημειακό, όπως διευκρινίζει ο Αλέξανδρος Χριστοφέλλης.[16] Ουσιαστικά, το κύριο μέλημά τους ήταν να διατηρήσουν μια υπεύθυνη στάση απέναντι στον σχεδιασμό και τις κοινωνικές πρακτικές της εποχής τους.

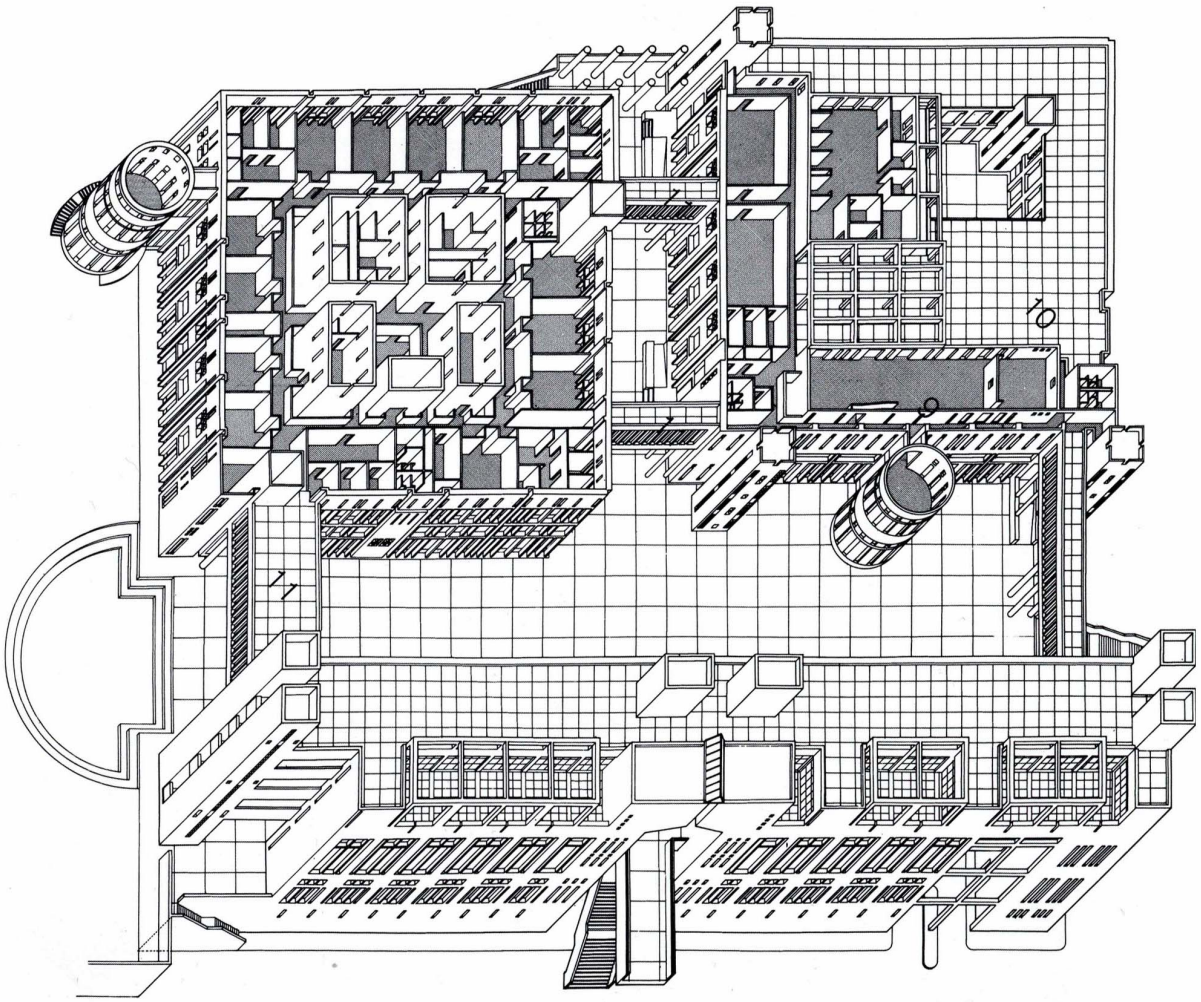
Σε αυτή τη μεταμοντέρνα περίοδο, σημαντικοί θεωρητικοί της εποχής προέβησαν σε μια θεμελιώδη θεωρητική αναθεώρηση, με στόχο την πραγματοποίηση μιας τυπολογικής έρευνας που εστίαζε στην ιδέα του τύπου ως σημαντικό και απαραίτητο εργαλείο για τον σχεδιασμό και ως την ουσία της αρχιτεκτονικής. Όπως σωστά διευκρινίζει ο Δημήτρης Πορφύριος, «το ζεύγος μορφή-λειτουργία αντικαθίσταται πλέον από την ξεχασμένη κατηγορία του τύπου του 19ου αιώνα, σύμφωνα με την οποία ο σχεδιασμός δεν είναι παρά η σωστή άσκηση αναφοράς που χρησιμοποιεί ως εργαλεία τη σύνταξη, τη στιλιστική εικονογραφία και τα αισθητά υλικά.[17] Η αρχική αναβίωση γίνεται από τον ιστορικό αρχιτεκτονικής Giulio Carlo Argan με το σημαντικό του δοκίμιο *On the Typology of Architecture*, που γράφτηκε το 1962. Το κείμενό του ήταν το αποτέλεσμα της εξέτασης του Argan για τον ορισμό του τύπου από τον Quatremere de Quincy στο *Dictionnaire Historique D' architecture*, που εκδόθηκε το 1832. Έτσι, από το 1966, η έννοια του τύπου γίνεται ο θεωρητικός σύνδεσμος που εξηγεί την αναγνωρισιμότητα της εμπειρικής μορφής.[18]

Στην ίδια περίοδο, επικρατούσε ένα πολύ ισχυρό κοινωνικοπολιτικό και ιδεολογικό κλίμα, καθώς στις αρχές της δεκαετίας του 1960 η Ιταλία βίωσε μια έντονη διαδικασία εκσυγχρονισμού που άλλαξε την κατάσταση της χώρας σε πολλά επίπεδα. Πολλοί διανοούμενοι άρχισαν να αντιλαμβάνονται τον καπιταλισμό όχι απλώς ως μια άδικη διαδικασία κυκλοφορίας και διανομής, αλλά ως «το Σχέδιο του Κεφαλαίου (The Plan of Capital)», όπως το αποκαλεί ο Mario Tronti, μια νέα μορφή καπιταλιστικής κυριαρχίας βασισμένη στην πολιτική της «μισθωτής εργασίας».[19] Ως απάντηση στα παραπάνω, οι Ιταλοί σοσιαλιστές επιδίωξαν μια σημαντική αλλαγή ενάντια στην άδικη προσέγγιση του καπιταλισμού. Αυτή η αλλαγή αφορούσε μια μεταρρύθμιση του συστήματος παραγωγής, η οποία εστίαζε σε μία «ορθολογικά σχεδιασμένη καπιταλιστική παραγωγή που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως μέσο κοινωνικής δικαιοσύνης, εάν διαρθρωνόταν με βάση την ευημερία των εργαζομένων».[20] Επομένως, δεν θα ήταν παράλογο να συμπεράνουμε ότι αυτή η νέα «επιστροφή» στην ιδέα του τύπου, κυρίως από Ιταλούς θεωρητικούς και αρχιτέκτονες, ήταν μια λογική αντίδραση και μια αντίστροφη κατεύθυνση στο πεδίο του καπιταλισμού, στο οποίο αντιτάχθηκαν οι Ιταλοί

σοσιαλιστές.

Βορειοανατολική πλευρά του κτιρίου του Επιστημονικού Συγκροτήματος στην Κρήτη.

Συνολικό αξονομετρικό σχέδιο του Επιστημονικού Συγκροτήματος στην Κρήτη.

ΜΙΑ ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΠΑΝΟΥ ΚΟΥΛΕΡΜΟΥ

Κατά τη δεκαετία του 1960, οι αρχιτέκτονες της γενιάς που γεννήθηκαν τη δεκαετία του 1930, ιδιαίτερα στην Ευρώπη, αντιμετώπισαν το πλέον γνωστό δίλημμα της συνέχειας ή της κρίσης της παράδοσης του Μοντέρνου Κινήματος. Από την κλίμακα της πόλης έως το μεμονωμένο αστικό κτίριο, η ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική ξεκίνησε έναν κριτικό διάλογο με το παρελθόν, με την Ιταλία να βρίσκεται στο επίκεντρο αυτού του διαλόγου.

Στην Ελλάδα, λόγω του καθεστώτος της στρατιωτικής χούντας, λίγοι αρχιτέκτονες συνέχισαν τη θεωρητική και σχεδιαστική τους έρευνα στο πλαίσιο του «μοντέρνου σχεδιασμού».[21] Μεταξύ αυτών των προσπαθειών, μια μοναδική περίπτωση ήταν το έργο του Πάνου Κουλέρμου, ο οποίος γεννήθηκε στην Κύπρο το 1933. Αφήνοντας την πατρίδα του αρκετά νωρίς, ο Κούλερμος καθιερώθηκε ως ένας διεθνής πολίτης, καθώς η επιθυμία του να μαθαίνει και να αναλαμβάνει νέες προκλήσεις τον οδήγησε να εδραιωθεί σε πολλά μέρη του κόσμου. Ωστόσο, η έντονη επιθυμία του να επιστρέψει στη Μεσόγειο παρέμεινε, καθώς ο ίδιος πάντα

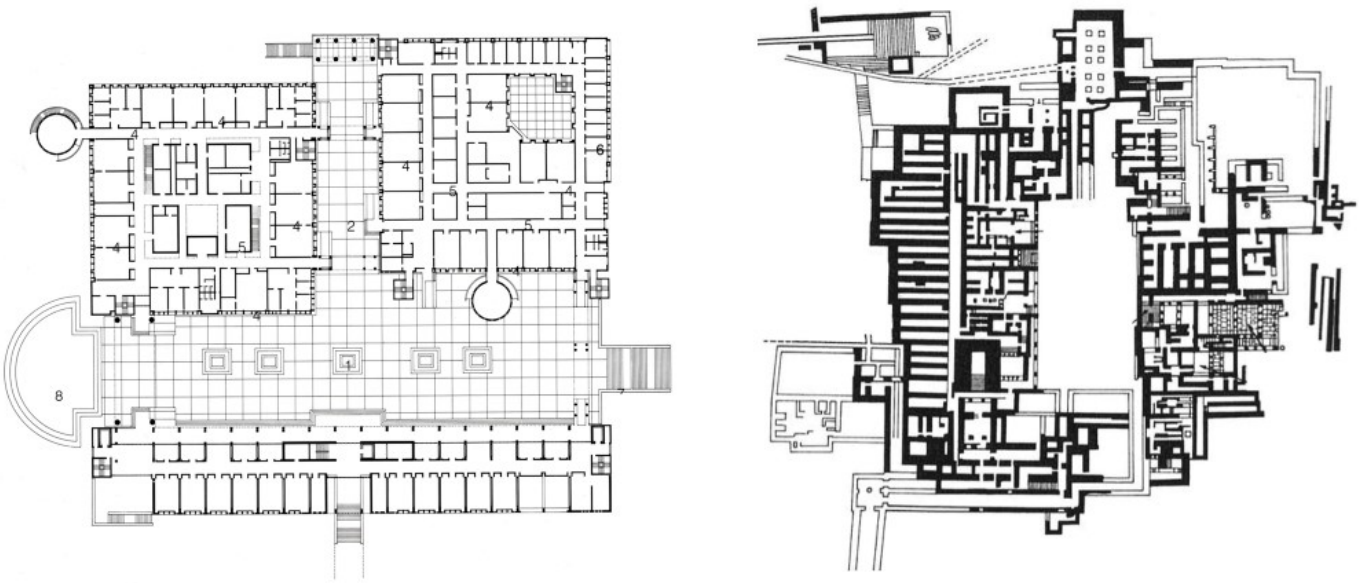
υποστήριζε ότι το φως του ελληνικού κόσμου ήταν το μέρος όπου ήθελε να βρίσκεται.

Ο Κουλέρμος σπούδασε αρχικά στο Polytechnic of Central London και μετά την αποφοίτησή του συνέχισε την εκπαίδευσή του στο γραφείο του Douglas Stephen στο Λονδίνο. Αργότερα, ενώ εργαζόταν ως συνεργάτης στο γραφείο του Douglas, δίδασκε παράλληλα στην Architectural Association. Ωστόσο, το 1960 ο Κουλέρμος μετακόμισε στο Μιλάνο, το οποίο εκείνη την εποχή ήταν ένα από τα πιο δυναμικά πολιτιστικά κέντρα της Ευρώπης.[22] Εκεί μελέτησε το έργο των Λοβαρδών Ρασιοναλιστών της δεκαετίας του 1920 και του 1930, το οποίο θα δημοσιευόταν σε ένα ειδικό τεύχος του AD επάνω στο έργο των Terrangi και Lingeri, η οποία μελέτη διήρκεσε περίπου έναν χρόνο. Μετά από αυτή τη θεωρητική και ιστορική εμπειρία στην έρευνα, παρακολούθησε το μεταπτυχιακό πρόγραμμα στον πολεοδομικό σχεδιασμό στο Politecnico di Milano. Όπως επισημαίνει ο ίδιος ο Κουλέρμος, για τους αρχιτέκτονες ήταν ζωτικής σημασίας να μελετήσουν το ευρύτερο πλαίσιο προκειμένου να κατανοήσουν την πόλη και την κοινωνικοπολιτική πολυπλοκότητα του έργου τους. Τα κτίρια, συνεχίζει ο Κουλέρμος, δεν μπορούν να σχεδιαστούν με αφηρημένο και απομονωμένο τρόπο από την ίδια την κοινωνία, αφού τα ίδια αποτελούν στοιχεία του πολιτισμού της.[23]

Το 1965, μετά την απόφασή του να εγκαταλείψει το Μιλάνο, επιστρέφει στην Αθήνα, όπου ανοίγει γραφείο μαζί με τον Σπύρο Αμούργη και τον Νίκο Καλογερά και όπου διατηρεί την επαγγελματική του βάση μέχρι το 1973. Σύμφωνα με τον Κουλέρμο, παρά τη στρατιωτική δικτατορία, τα χρόνια εκείνα τον διαμόρφωσαν προσωπικά, καθώς προσπάθησε να εδραιώσει μια καλύτερη θέση για την αρχιτεκτονική στην Ελλάδα. Στην πραγματικότητα, αυτό που έκαναν ο Κουλέρμος και οι συνεργάτες του ήταν να ενσωματώσουν το πνεύμα της ρασιοναλιστικής σκέψης στην αρχιτεκτονική πρακτική στην Ελλάδα. Τελικά, παρά την επιθυμία του να μετακινείται μεταξύ των ευρωπαϊκών του βάσεων, το 1973 εγκαθίσταται στο Λος Άντζελες, όπου αρχίζει να διδάσκει στη Σχολή Αρχιτεκτονικής του Πανεπιστημίου της Νότιας Καλιφόρνιας (University of Southern California).

Τα βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής αρχιτεκτονικής, όπως έχει επισημάνει ο Alberto Sartoris, και συγκεκριμένα η ρασιοναλιστική τάση των Ελλήνων αρχιτεκτόνων που επικράτησε κυρίως στη δεκαετία του μεσοπολέμου, και ειδικά τη δεκαετία του 1930, είναι η απλότητα και μια γεωμετρική καθαρότητα και σαφήνεια των όγκων. Τονίζει ότι οι Έλληνες αρχιτέκτονες διατηρούν την ιδέα της καθαρής γεωμετρίας στα έργα τους, αν και μέσα σε μία πολλαπλότητα, όπου η συσχέτιση των δύο αντιθετικών στοιχείων είναι αυτή που αποκαλύπτει τη μαεστρία της αρχιτεκτονικής σύνθεσης. Ο Κουλέρμος αντιπροσωπεύει το αρχιτεκτονικό του έργο στο πλαίσιο μιας παρόμοιας σύμβασης που ενσωματώνει τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά. Το κύριο αρχιτεκτονικό του λεξιλόγιο είναι αυτό των καθαρών και γεωμετρικών μορφών, δίνοντας έμφαση στη λογική δομή της αρχιτεκτονικής. Όσον αφορά τη σχέση μεταξύ του κτιρίου και της γης, αυτή αποτελεί μια παράμετρο μεγάλης σημασίας για τον Κουλέρμο, όπως και η σχέση μεταξύ των ίδιων των κτιρίων. Μαζί με το τοπίο, σημειώνει, έρχεται η έννοια του τόπου και η κατανόηση της συλλογικής του σημασίας, της μνήμης και της ιστορίας, όπου όλα αυτά είναι θεμελιώδους αξίας. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο, έχει σχεδιάσει κτίρια που είναι ριζωμένα τόσο στη γη τους όσο και πέρα από αυτήν. Η έννοια του τόπου, στην περίπτωση του Κουλέρμου, «είναι εν γένει η Ελλάδα και η Κρήτη, με αναφορές στη μεσογειακή παράδοση του Ρασιοναλισμού και του «εξελικτικού Μοντερνισμού».[24]

Η τυπολογία στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό του Κουλέρμου παίζει καθοριστικό ρόλο, με την έννοια ότι πάντα προσπαθεί να δημιουργήσει δυναμικές σχέσεις και φορμαλιστικές συσχετίσεις, αναφερόμενος σε κάθε περίπτωση σε έναν τύπο. Όπως ο ίδιος ο Κουλέρμος αναφέρει, στη σχεδιαστική του σκέψη και ανάλυση, «υπάρχει μια τυπολογία όσον αφορά το σχέδιο και όσον αφορά τη μορφή ή τη μορφολογική συσχέτιση».[25] Εδώ υπάρχει η ανάγκη να τονιστεί η σημασία του σχεδίου της κάτοψης για τη διασαφήνιση τυπολογικών ζητημάτων, δηλαδή το γεγονός ότι αυτή χρησιμεύει ως πρωταρχικό εργαλείο σχεδίασης και ανάλυσης για την τυπολογική ανάλυση. Έτσι, η κάτοψη λειτουργεί ως το σχέδιο που μπορεί κάποιος να βρει μέσα σε αυτό τη χωρική δομή και τις σχέσεις μεταξύ ενός συνόλου στοιχείων που ορίζουν την ιδέα του τύπου. Ή, για να το θέσουμε με ελαφρώς διαφορετικούς όρους, «δεν αποτελεί τίποτα άλλο παρά τον τόπο άρθρωσης σύνθετων σχέσεων».[26] Επίσης, ο Louis Kahn διευκρινίζει για την ίδια την κάτοψη, ότι είναι η κινητήρια δύναμη του σχεδιασμού. Όπως ο ίδιος έχει γράψει: «Η κάτοψη εκφράζει τα όρια της Μορφής. Η Μορφή, λοιπόν, ως αρμονία συστημάτων, είναι η δημιουργός του επιλεγμένου σχεδιασμού. Η κάτοψη είναι η αποκάλυψη της Μορφής. Η αρχιτεκτονική ασχολείται με τους χώρους, τη μεθοδική και ουσιαστική δημιουργία χώρων, και ο αρχιτεκτονικός χώρος είναι αυτός όπου η δομή είναι εμφανής στον ίδιο τον χώρο.»[27]

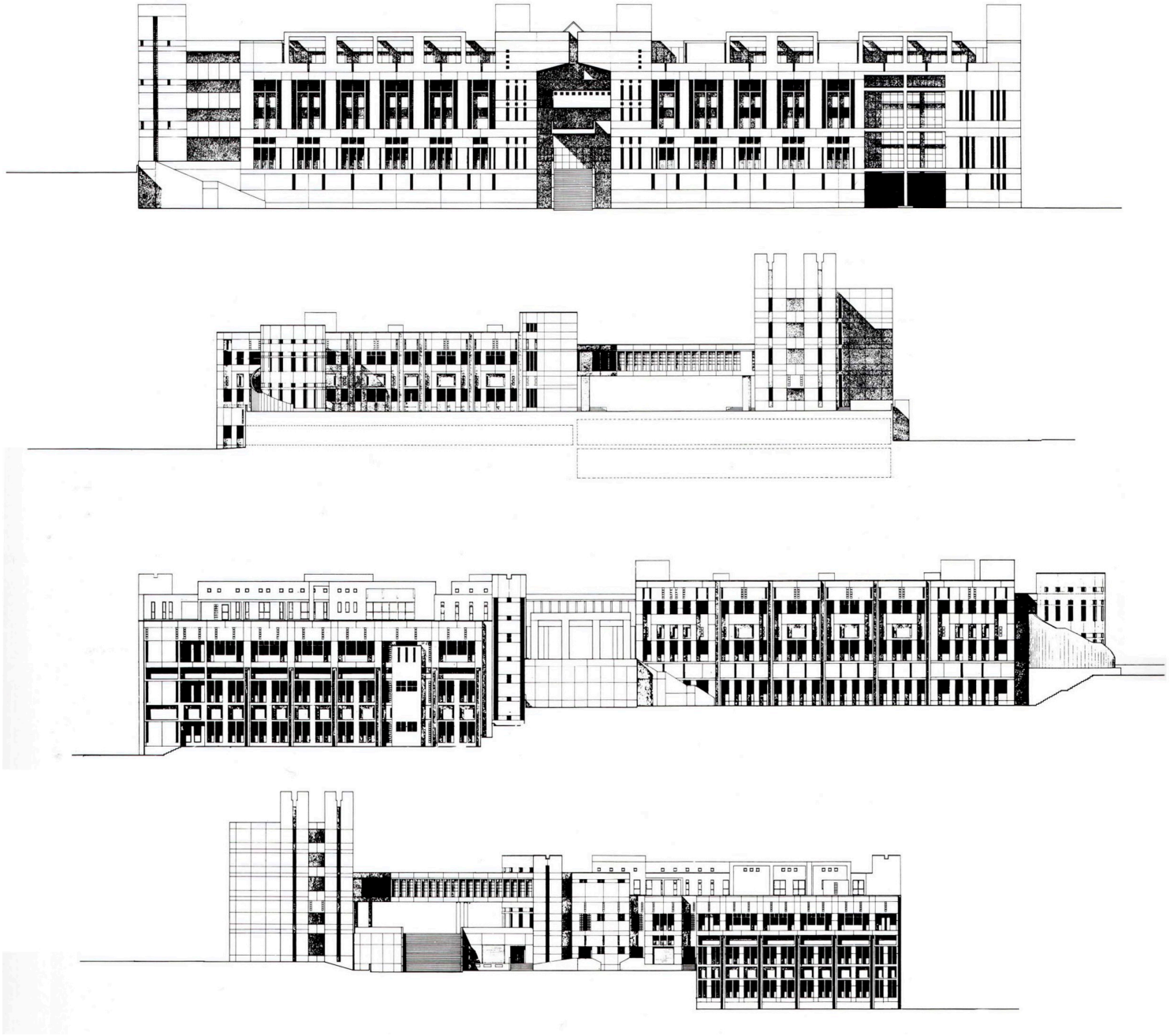

Κύρια κάτοψη του Επιστημονικού Συγκροτήματος και του ανακτόρου της Κνωσού.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, στην παρούσα εργασία θα προχωρήσουμε σε μια τυπολογική ανάλυση στο έργο του Κουλέρμου, καθώς αυτό θα μας βοηθήσει να εντοπίσουμε τις δομικές αναλογίες μεταξύ ενός από τα κτίριά του και ενός άλλου αρχιτεκτονικού έργου που δημιουργήθηκε σε μια άλλη ιστορική εποχή, και τα δύο στο ελληνικό μεσογειακό περιβάλλον. Σε αυτό το πλαίσιο, η τυπολογική ανάλυση θα εφαρμοστεί σε ένα από τα τελευταία του έργα που υλοποίησε στο Ηράκλειο της Κρήτης. Το εγχείρημα αφορά το κτίριο του Επιστημονικού Συγκροτήματος, το οποίο χτίστηκε το 1986 και αποτελεί μέρος του Πανεπιστημίου Κρήτης. Συγκεκριμένα, θα προσπαθήσουμε να αποκαλύψουμε τη σύνδεση μεταξύ της ιδέας του τύπου στο έργο του Κουλέρμου και του συγκροτήματος του Μινωικού Παλατιού στην Κνωσό, το οποίο χτίστηκε το 1900 π.Χ. και επεκτάθηκε μέχρι το 1350 π.Χ. Με άλλα λόγια, το έργο του Κουλέρμου αποκαλύπτει κυρίως μια διαδικασία «μετασχηματισμού της τυπολογικής δομής των αρχαίων μινωικών παλατιών της Κνωσού».[28]

Αρχικά, η πρώτη εντύπωση που δίνουν τα δύο κτίρια στο σχέδιο της κατοψης είναι αυτή ενός λαβυρίνθου, εισάγοντας έναν από τους πιο διαχρονικούς ελληνικούς μύθους στη Κνωσό. Ο πρώτος αρχιτεκτονικός τύπος που εμφανίζεται ως περιγραφικός όρος και, ως εκ τούτου, μέρος των δύο κτιρίων, είναι το τυπολογικό στοιχείο του προστώου (portico), το οποίο είναι η δομή που σχηματίζει την είσοδο ενός κτιρίου (συνήθως ναού). Και τα δύο κτίρια έχουν τέσσερις εισόδους, μία σε κάθε πλευρά. Το βόρειο προστώο στο Επιστημονικό Συγκρότημα, το οποίο δεν είναι η κύρια είσοδος, έχει τη μορφή μιας ευρύχωρης, ακάλυπτης εξωτερικής στοάς που αποτελείται από οκτώ κολόνες, οι οποίες είναι διατεταγμένες σε διπλή σειρά τεσσάρων κολόνων στο ισόγειο, τοποθετημένες μεταξύ των κτιρίων διδασκαλίας.[29] Η είσοδος στον χώρο του προστώου γίνεται μέσω μιας σκάλας προσαρμοσμένης στη δυτική πλευρά, τοποθετημένης στον συμμετρικό άξονα που διασχίζει την κεντρική θέση του επιμήκους σχήματος του ανοιχτού προστώου. Είναι αναμφισβήτητο ότι το βόρειο προστώο του κτιρίου του Επιστημονικού Συγκροτήματος είναι μια μετασχηματισμένη μορφή του βόρειου προστώου του ανακτόρου της Κνωσού. Η διαφοροποίησή της βασίζεται στο γεγονός ότι το διαμήκες τμήμα της σκεπαστής βεράντας προσόψεως βρίσκεται σε συνέχεια του κεντρικού κατακόρυφου άξονα του σχεδίου,

καθώς και της διπλής σειράς κιονοστοιχιών που αποτελείται από έξι κολόνες η καθεμία.

Όψεις της νότιας, δυτικής, βόρειας και ανατολικής πλευράς του Επιστημονικού Συγκροτήματος.

Από εκεί και πέρα, όλες οι πλευρικές είσοδοι και τα προστώα και των δύο κτιρίων οδηγούν στο επίκεντρο της σύνθεσης, δηλαδή σε μια μεγάλη και επιβλητική αυλή με επιμήκη μορφή. Στο συγκρότημα της Κνωσού, η αυλή βρίσκεται στο κέντρο του συνόλου των εγκαταστάσεων, ενώ στο Επιστημονικό Συγκρότημα βρίσκεται στο κέντρο προς τα νότια. Μπορούμε να πούμε ότι, με αυτή την ισχυρή παρουσία στο κέντρο της σύνθεσης, η αυλή λειτουργεί ως το κύριο τυπολογικό στοιχείο που είναι υπεύθυνο για την οργάνωση όλων των χώρων στο σχέδιο της κάτοψης. Είναι εξαιρετικά σημαντικό να αναφερθεί εδώ ότι, όπως έχει τονίσει ο Κουλέρμος, το Συγκρότημα Επιστημών «βασίζεται στην ιδέα της πόλης, και πιο συγκεκριμένα στην ιδέα του κέντρου της πόλης». Το κτίριο είναι οργανωμένο σαν μια μικρή πόλη, όπου το κέντρο είναι ο πρωταγωνιστής όλων των δραστηριοτήτων. Στο πλαίσιο αυτό, αυτή η ιδέα του ανοιχτού χώρου, που είναι το κύριο επίκεντρο της σύνθεσης, παίρνει τη μορφή μιας πλατείας, δηλαδή θεωρείται κυρίως ως ένας μεγάλος δημόσιος χώρος του κέντρου της πόλης και ως η αστική πλατεία του πανεπιστημίου στο σύνολό του, και όχι απλώς ως μια αυλή.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η αρχιτεκτονική μορφή του κτιρίου του Επιστημονικού Συγκροτήματος, όσον αφορά την οργάνωση του φυσικού του χώρου, αντιστοιχεί στο αρχέτυπο του κατευθυντικού χώρου.[30] Η κατεύθυνσή του ξεκινά από τον κεντρικό άξονα του πλάτους του προστώου, διασχίζει τις δύο πλατείες, τη

μικρή και τη μεγαλύτερη, και κατευθύνεται προς τη νότια είσοδο, η οποία έχει τη μορφή μιας μεγαλοπρεπούς πύλης. Η ιδέα της μεγάλης πύλης «δημιουργείται από το διπλό άνοιγμα στο κέντρο του κτιρίου» και, σύμφωνα με τον Κουλέρμο, «κυριαρχεί στην οργάνωση και την έκφραση των διαφόρων χώρων».[31] Κατά τη γνώμη μου, η μορφολογική αναπαράσταση της νότιας εισόδου είναι μια μεταμόρφωση του προστώου του Palladio στην απλούστερη μορφή του. Η μεταμόρφωση έγκειται στο γεγονός ότι το στέγαστρο πάνω από τη βεράντα, ο χώρος που αρχίζει μετά τη σκάλα, αντί να περιορίζεται στα όρια της πρόσοψης όπως στο προστώο του Palladio, παρουσιάζεται μέσω ενός μπαλκονιού που προεξέχει έξω από τα όρια του κτιρίου. Επιπλέον, οι δύο σχεδόν ενωμένες κεκλιμένες επιφάνειες πάνω από το καλυμμένο τμήμα του προεξέχοντος μπαλκονιού θα μπορούσαν να είναι μια τροποποίηση της κλασικής μορφής του αετώματος του Παλλαντιανού προστώου.[32]

Ένας άλλος αρχιτεκτονικός τύπος που κυριαρχεί στο σχέδιο του Επιστημονικού Συγκροτήματος είναι η παρουσία μιας σειράς πύργων. Οι τελευταίοι έχουν ορθογώνιο σχήμα που χρησιμεύει ως περίφραξη για τις σκάλες που οδηγούν στο επόμενο επίπεδο του κτιρίου. Παρομοίως, η τυπολογία των πύργων ή των φυλακίων που παρουσιάζεται στο παλάτι της Κνωσού, βρίσκονται στην περιφέρεια του παλατιού και είναι καλά ενσωματωμένοι στο συνολικό δομημένο περιβάλλον ολόκληρου του συγκροτήματος, κάτι που είναι επίσης χαρακτηριστικό του Επιστημονικού Συγκροτήματος.

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ ΣΗΜΕΡΑ

Είναι η τυπολογική ανανέωση του αρχιτεκτονικού λόγου σήμερα, και συνεπώς η συνέχιση της θεωρίας της τυπολογίας, ένα απαραίτητο εργαλείο για τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό και την αναθεώρησή του; Δεδομένου ότι στις μέρες μας η έννοια του τύπου δεν αποτελεί πλέον μέρος του λεξιλογίου του αρχιτεκτονικού λόγου, φαίνεται ότι ένα μεγάλο ποσοστό αρχιτεκτόνων έχει εγκαταλείψει το ενδιαφέρον του για τη δημιουργία μιας θεμελίωσης και μιας θεωρίας για την πρακτική της αρχιτεκτονικής. Είναι επομένως ζωτικής σημασίας να επανεξεταστεί η έννοια του τύπου, προκειμένου να κατανοηθεί η χρήση του σε σχέση με τις σύγχρονες προκλήσεις.

Σε κάθε περίπτωση, η τυπολογία έχει επιλέξει, μέσα από την ιστορία, την εις βάθος έρευνα και την υπομονή, μια επιβραδυνόμενη μελέτη της αρχιτεκτονικής πρακτικής και της οργάνωσης των χώρων, όπως πρέπει να είναι κάθε διεξοδική έρευνα, σε αντίθεση με την επιτάχυνση της εποχής μας. Η ιδέα του τύπου συνδέεται στενά με την ήδη καθιερωμένη γνώση του παρελθόντος, των πολιτισμών που έχουν τις ρίζες τους στον χρόνο, προκειμένου να εξεταστεί και να μοιραστεί αυτό που έχει ήδη γραφτεί και αντανακλάται στην αρχιτεκτονική πρακτική. Ή, για να το θέσω λίγο διαφορετικά, η τυπολογία αφορά την παρατήρηση και τη γνώση τού τι έχει ήδη διερευνηθεί σε σχέση με άλλους πολιτισμούς που έχουν δώσει μορφή στις δραστηριότητες και τις ανάγκες τους και με ποιον τρόπο έχουν ανταποκριθεί στην οργάνωση των χώρων τους. Στην πραγματικότητα, ο στόχος όσων προσεγγίζουν την αρχιτεκτονική πρακτική μέσω της τυπολογικής έρευνας, είναι η αναγνώριση της συνέχειας με μια αυτόχθονη και πρωταρχική παράδοση. Η τελευταία περιλαμβάνει χαρακτηριστικά από την αρχιτεκτονική των πολύ παλαιών πολιτισμών έως την αρχιτεκτονική του ίδιου του τόπου, όπως έχουμε δει, για παράδειγμα, στην πρακτική του σχεδιασμού του Κουλέρμου στην Ελλάδα. Σήμερα, η αρχιτεκτονική βιώνει μια άνευ προηγουμένου εμπορευματοποίηση και επιβεβαιώνει σε μεγάλο βαθμό την προθυμία της να παράγει τυχαίες, γρήγορες και "εξελιγμένες" λύσεις, κάτι που μοιράζονται τραγικά οι νέες γενιές αρχιτεκτόνων. Επομένως, η τυπολογική έρευνα μπορεί να θεωρηθεί ως μια εύλογη αντίδραση σε όσους υιοθετούν μια αποκλειστικά εμπορική προσέγγιση. Ίσως είναι πιο κρίσιμο και σημαντικό από ποτέ να επανεξετάσουμε την έννοια του τύπου ως κατευθυντήρια δύναμη του σχεδιασμού, η οποία επιτρέπει την επανεξέταση της ίδιας της αρχιτεκτονικής και της ορθής χρήσης της. Μια χρήση που ανταποκρίνεται στις πραγματικές κοινωνικές ανάγκες και όχι στις οικονομικές απαιτήσεις του ατόμου που την ανέθεσε.

[1]Ο τίτλος του κειμένου είναι μία έκφραση του Carlos Marti Aris, μέσα από την οποία περιγράφει τη διαδικασία αυτή που δίνει μορφή σε μία δραστηριότητα, επιβάλλοντας σε αυτήν συγκεκριμένους κανόνες που βρίσκουν μία αναλογική αντιστοιχία σε αυτήν τη δραστηριότητα. Σύμφωνα με τον Marti Aris, οι κανόνες αυτοί εκφράζονται ιδίως σε τελετουργικές συμπεριφορές όπου η κάθε τελετουργία συνδέεται με μια μορφή. Συνεπώς, η λειτουργία μέσω της οποίας η δραστηριότητα λαμβάνει μια σταθερή μορφή αποτελεί την ίδια την αρχιτεκτονική. Ο ίδιος συγκεκριμένα γράφει για τα παραπάνω: «Αυτό εξηγεί τη στενή σχέση μεταξύ

αρχιτεκτονικής και τελετουργίας. Αυτό ισχύει όχι μόνο στις παραδοσιακές κουλτούρες, στις οποίες η χωρική οργάνωση είναι μια διαφανής αντανάκλαση ενός τελετουργικού που συνδέεται με την κοσμολογική τάξη, αλλά και στον σύγχρονο κόσμο, στον οποίο οι ανθρώπινες συμπεριφορές συνεχίζουν να συνδέονται με τις ανθρωπολογικές ρίζες, παρόλο που η αρχιτεκτονική έχει χάσει τον ιερό της χαρακτήρα. Για τον λόγο αυτόν, όταν μια δραστηριότητα "τελετουργικοποιείται" , έχει ήδη αρχίσει να ορίζει σιωπηρά μια αρχιτεκτονική, και το αντίστροφο: κάθε αληθινή αρχιτεκτονική γεννά ένα τελετουργικό των πράξεών μας.» Βλέπε Martí Arís, Carlos. Variations of Identity. Type in Architecture. Éditions Cosa Mentale, 2021, p. 111-112. (η μετάφραση έγινε από τη συγγραφέα)

[2]Giorgio, Grassi, Η Λογική Δομή της Αρχιτεκτονικής (La Costruzione Logica dell' Architettura), Εκδόσεις Πλέθρον, 1998, 96.

[3]A. Rossi, and Aldo Rossi. The Architecture of the City. 16. print, MIT Press, 2007.

[4]32. Avdela, Efi, Thomas Gallant, Nikolaos Papadogiannis, Leda Papastefanaki, and Polymeris Voglis. "The Social History of Modern Greece: A Roundtable." Social History 43, no. 1 (2018): 117. https://www.jstor.org/stable/48543434. Συγκεκριμένα, η κοινωνική ιστορία στην Ελλάδα εμφανίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές της δεκαετίας του 1990.

[5]Vergopoulos, Kostas. "Economic Crisis and Modernization in Greece." International Journal of Political Economy 17, no. 4 (1987) 106–40. http://www.jstor.org/stable/40470466. Ως αποτέλεσμα των παραπάνω, η ισχυρή κατανάλωση που γνώρισε η Ελλάδα κατά τη διάρκεια αυτών των κρίσιμων δεκαετιών του 1970 και του 1980, παρά την απουσία αλλαγών στο παραγωγικό σύστημα, οδήγησε σε μια γενική διάβρωση και αποσύνθεση των παραδοσιακών δομών, με ένα αξιοσημείωτο βαθμό νομισματικής σταθερότητας που δεν δικαιολογείται από την παραγωγική κατάσταση της χώρας.

[6]D. Fatouros, A. Mazis, "Architectural Education in Greece: 1972 or The Illusion of Conventions."Architecture in Greece, 1973, 75. Είναι σημαντικό να σημειωθεί εδώ ότι το πρόγραμμα σπουδών στην Αθήνα «έδινε κυρίως έμφαση στις δομές και τις τεχνολογίες, ενώ στη Θεσσαλονίκη η έμφαση δινόταν στις διαδικασίες σχεδιασμού, τη διεπιστημονική εργασία και τη μελέτη της ανώνυμης αρχιτεκτονικής».

[7]35. Ibid, 76.

[8]Για την έννοια του Φορμαλισμού (formalism) στην αρχιτεκτονική βλέπε Forty, Adrian. Words and Buildings: A Vocabulary of Modern Architecture. 1st paperback edition, Thames & Hudson, 2004, 157-172.

[9]Λόης Παπαδόπουλος, η συνέντευξη πάρθηκε από τη συγγραφέα, Ιούλιος 2024, London, UK.

[10]Antreas, Giakoumakatos, "Panos Koulermos. The Greek Adventure and the Idea of Architecture." Architecture in Greece, 2007, 24.

[11]Λόης Παπαδόπουλος, η συνέντευξη πάρθηκε από τη συγγραφέα, Ιούλιος 2024, London, UK.

[12]Antreas, Giakoumakatos, and Anōtatē Scholē tōn Kalōn Technōn (Athens, Greece), eds. Hellēnikē Architektonikē Ston 20o Kai 21o Aiō- na: Historia, Theōria, Kritikē. Athēna: Ekdoseis Gutenberg, 2016, 278.

[13]Marco, Bovati, Michele Caja, Martina Landsberger, and Angelo Lorenzi, eds. Aldo Rossi, Perspectives from the World: Theory, Teaching, Design & Legacy. Biblioteca Di Architettura 24. Padova: Il poligrafo, 2020, 291.

[14]Ibid. Η παραπάνω δήλωση έχει τονιστεί και από τον Σωτήρη Ζαρούλα στο κείμενό του The Greek City and the Architecture of Aldo Rossi.

[15]Giorgio, Grassi, Η Λογική Δομή της Αρχιτεκτονικής (La Costruzione Logica dell' Architettura), Εκδόσεις Πλέθρον, 1998, 9.

[16]A. Christofellis, "Myth-History and Representation of Everyday Life. Introductory Notes to the Special Feature on Post-war Italian Architecture",Architecture in Greece, 1981, 93.

[17]D. Porphyrios, “Sketch of a post-functionalist architecture”, Architecture in Greece, 1987, 70-71.

[18]Ibid, 71

[19]46. Pier Vittorio, Aureli, “Recontextualizing Tafuri’s Critique of Ideology.” Log, no. 18 (2010): 90. http://www.jstor.org/stable/41765325. On the subject of The Plan of Capital from Tronti, “Operai e Capitale”, “Workers and Capital”, (Turin, 1971), 60.

[20]bid, 91.

[21]Panos, Koulermos, Panos Koulermos. Architectural Monographs, no. 35. London : New York: Academy Editions ; Distributed to the trade in the United States by St. Martin’s Press, 1994, 24.

[22]Ibid, 10.

[23]Ibid, 15.

[24]Ibid, 20.

[25]Ibid

[26]87. Alejandra, Celedón, and Stephannie Fell, eds. Stadium: A Building That Renders the Image of a City = Stadium: Edificio Que Vicualiza La Imagen de Una Ciudad. 1. Auflage. Zürich: Park Books, 2018, 93.

[27]Richard Saul, Wurman, and Louis I. Kahn, eds. The Notebooks and Drawings of Louis I. Kahn: Facsimile Edition and Reader’s Guide. New Haven: Yale University Press, 2022.

[28]Panos, Koulermos, Panos Koulermos. Architectural Monographs, no. 35. London : New York: Academy Editions ; Distributed to the trade in the United States by St. Martin’s Press, 1994, 25.

[29]Όπως μπορούμε να δούμε στην κάτοψη του κτιρίου του Επιστημονικού Συγκροτήματος, τα κτίρια διδασκαλίας είναι τα δύο τετράγωνα που βρίσκονται στο βόρειο τμήμα, το ένα στη δυτική και το άλλο στην ανατολική πλευρά.

[30]Σύμφωνα με τον Carlos Marti Aris, η κατευθυντικότητα (directional space) ή η κεντρικότητα (central space) είναι δύο βασικές αρχές όσον αφορά την οργάνωση των φυσικών χώρων που επαναλαμβάνονται σε όλες τις περιόδους και τους πολιτισμούς. Βλέπε Martí Arís, Carlos. Variations of Identity. Type in Architecture. Éditions Cosa Mentale, 2021, p. 82.

[31]Panos, Koulermos, Panos Koulermos. Architectural Monographs, no. 35. London : New York: Academy Editions ; Distributed to the trade in the United States by St. Martin’s Press, 1994, 22.

[32]Για παράδειγμα, το προστώο της βίλας Pisani στην πρόσοψη του κήπου ή αυτό της βίλας Rotonda είναι παραδείγματα της αρχιτεκτονικής του Palladio. Βλέπε James, Ackerman, S. Palladio. 3rd ed., Penguin Books, 2008. 70.